

Dudith András.

Írta: KERECSENYI DEZSŐ.

Dudith András¹ (1533—1589) alakja nem tartozik irodalmi multunknak azok közé a tényei közé, melyeket a multismeret állandóan és egyforma jelentőségben számon tartott. A részletesebb reá való emlékezés csak a XIX. századig volt folytonos. Bár a gondolat, különösképen pedig a vallási felfogás, melyet Dudith képviselt, nem illeszkedhetett bele büntetlenül XVI. és XVII. századunk eszmévilágába, az eszméket képviselő ember e két évszázadban ismert és nem egyszer emlegetett. Művei közül éppen a legtöbb ellenzést felidézők, a hit dolgairól vitázó levelek több kéziratot másolatban terjedtek,² mások a rejtett nyomdákban készült és fiktív nevű városokból keltezett unitárius nyomtatványokban voltak olvashatók; nevét a külföldi kortársak vagy szellemi rokonok életrajzi művei elevenen tartották s a XVIII. századdal nálunk is meginduló polihisztori érdeklődés a magyar műveltség folyamába is visszavezette.³ A mult századdal azonban irodalomszemléletünk természetes és szükségszerű „nemzeti“ megszükitése következtében neve egyre halványult s pusztán csak az adatbeli teljességre való törekvés hajlott feléje. Irodalomismeretünknek újabb formája és egy a Dudithéhoz hasonló imbolygó világnézetű idő kellett hozzá, hogy az irodalomtörténeti adattá vékonyult név ismét reliefet kapott s mint a magyarországi erasmikus törekvések egyik képviselője fordította magafelé a korszerű figyelmet.⁴ Azóta nem egy látható jele van annak, hogy e figyelen immár maradandó s együtt jár irodalomismeretünk teljesebbé válásával.⁵ Alig lehet véletlennek

¹ A reá vonatkozó irodalom egybeállítva *Pintér Jenő* Magyar Irodalomtörténete II. köt. 502—503. l. és *Faludi János*: A. Dudith et les humanistes français. Szeged, 1928. c. értekezésében.

² A ma ismeretes kéziratok valószínűleg közös forrásra mennek vissza. It. K. 1901. 189. l.

³ *Sámuelffy*: Andreae Dudithii orationes quinque in Concilio Trident. habitae. Halae, 1743. — *Hrabovszky*: Horehovicai D. A. élete. Tud. Gyűjt. 1817.

⁴ *Thienemann T.*: Mohács és Erasmus. Minerva, 1923.

⁵ *A. Eckhardt*: A. Dudith. Revue d. Etudes Hongroises. 1924. — *Juhász Kálmán*: D. A. tanulóévei. Tört. Szemle, 1926. — *Faludi János*: D. A. és a francia humanisták. Minerva, 1928.

nevezni, hogy ugyanebben az időben ébredt fel iránta a külföld érdeklődése is⁶ és ezzel alakjának továbbélésében megismétlődik az az út, melyet a XVIII. századig bezárólag végigjárt. Szerteágazó, sokfelé megkapaszkodni igyekvő szelleme a XVI. századi középeurópai humanizmustól elválaszthatatlan s kapcsolatai még a távolabbi Európára is kiterjednek. A reá vonatkozó tudnivalók összegyűjtése, írásainak egybeállításása és vizsgálata valóban nemzetközi feladat is lehet. Az a francianyelvű nagy monográfia, mely talán máig már el is hagyta a nyomdát, bizonyára meg is hozza majd a tudnivalók e várt teljességét s ezeknek az emberi és írói arcképhez szükséges együttlátását. Kétségtelen, hogy majd tanulni fogunk belőle, de e tanulás nem ment fel az oly feladatok megoldása felé igyekvéstől, amely feladatok csak magyar szemmel láthatók meg.

Tekintetünk nem is irányul most kizárólagosan Dudith András felé. Nem arckép-rajz a célunk. A hitelesség kockáztatása nélkül alig lehetne e munkára vállalkozni. Írásainak igen tetemes része, főként levelei, megközelíthetetlen számunkra s ennek a folytonos formálódásban levő szellemnek nem egy redője homályban van előttünk. Alakja azonban, még mostani szakgatott körvonaláival is, kikerülhetetlenül útjába áll annak, aki Mohács utáni irodalmi műveltségünk egy-egy kibogozható szálát követi. Éppen az ő arcára való pillantás adhat némi alkalmat arra, hogy e műveltség-vonalak egyike-másika megvilágosodjék. Állandó gyorsulással lefolyt élete nem egy tekintetben magában hordja bizonyos műveltségi rétegnek két évszázadra elosztható alakulási mozzanatait.

Dudith András 1533-ban született Budán. E harmincas években született Forgách Ferenc, Sánbuky János, Istvánffy Miklós és Berzeviczi Márton is. Észrevehető jelekkel összekapcsolat nemzedék tagjai. Életútjaik nemcsak alkalmilag kereszteződnek, hanem néha együtt is haladnak. Oly nemzedék ez, mely ambíciótól és tudásvágytól fűtve fut ki az életbe. Az egy Istvánffy kivételével — az ő élete a legkiegyensúlyozottabb is — műveltségüknek eredő helyét Európának több fontos kisugárzó pontján találjuk meg. Nagy utazásokat tesznek, kezdték légyen tanulmányukat Páduában vagy Wittenbergben. Majd mindegyiknek

⁶ *Pierre Costil: La figure morale d'André Dudith, humaniste hongrois. Revue d. Etudes Hongroises, 1934.*

van valami hatalmas műveltségi élménye: itt a párizsi egyetemi tanulmányok, amott egy találkozás Medici Cosimoval, másutt a műveltségi és politikai nagyság felé első lendületét megtevő angol Erzsébet-korszak szemlélete. Az itthoni idő kedvezni is látszik szellemük igényeinek. Mire felnőnek, a politikai élet legzavarosabb évei már mögöttük vannak. Szervezés és építés indul meg a megmaradt keretekben védekezésre, megállásra s elmúlt nagy hagyományok restaurálására. Magában a műveltségben is, úgy tetszik, éppen ő előttük volt egy a katasztrófa következtében létrejött szünet. A szervezésben, védelemben és új hódításokban nagy szükség van a kiművelt főkre s Oláh Miklós személye az a középpont, mely körül ez a nemzedék csoportosul. Hármukat, Dudithot, Forgáchot és Istvánffyot ő küldi ki Olaszországba, Berzeviczi az ő kancelláriájában teszi meg az önművelés első lépéseit. Életük kezdetben úgy irányul, hogy mindvégig hűséges szolgái lesznek a Habsburg-királyságnak. Valóban az egyenesebb életút csak azok számára biztosított, akik e kiszabott keretben meg tudtak maradni. Az ebből a keretből való kilépés, legyen bár ennek oka a megsértett becsvágy, vagy a szellem magyarázatot nem tűrő kielégítlensége, együttjárt oly ingadozásokkal, melyek az idő legkényesebb kérdésében, a hitvallás dolgaiban nyertek kézzelfogható kifejezést.⁷

Az irodalmi műveltség, melynek részesei vagy továbbépítői, teljesen a latin nyelvűséghez tapad. Ha egy-egy magánlevélben megszólalnak is magyarul, irodalmi munkásságuktól, akár költészetről, profán tudományról vagy a hit kérdéseiről van szó, távol van tőlük minden leereszkedő célzat vagy vulgarizáló törekvés, noha az új szükségletek nyomását ők is érzik. Sámbugy egyik latin dialógusában kel védelmére a már nem egy oldalról támadott latinságnak. „Sokann vannak már — mondatja párbeszédbeli fiktív, de nagyon is eleven érvekkel dolgozó ellenfelével —, akik a mai korban („nostra aetate“) haszontalannak tartják a beszédnek ama régi ragyogását és ennek művelését, sőt azt vélik, hogy ez egészen hiábavaló és méltóságukhoz nem illő... állítom, hogy az a latinság nem is olyan szükséges számunkra („eam latinitatem haud ita necessarium“), hiszen a lati-

⁷ A felsoroltak életrajzait és a róluk szóló irodalmat l. *Pintér Jenő* i. m. II. köt. 518—519., 527—528. l. — *Veress Endre*: Berzeviczi Márton. Budapest, 1911. (Tört. Életrajzok.)

nok és görögök is anyanyelvüket művelték...⁸ Egy új írótypus hangja ez, új etikai tartalom és a gyakorlati hasznosság megszoalása. Mit felelhet erre a régi irodalmi gyakorlat embere? „Nem minden — mondja —, ami nem szükséges, nevezhető azért haszontalannak vagy kárhóztatandónak“ („... non cuncta, quae non necessaria sunt, illico esse inutilia aut vituperanda“)⁹ — ez az 1561-ben már eléggé nepszerütlen tartalmú mcndat visszamatat korábbi időkre és emel magasra zászlót, melyhez hűnek maradni az aktuális célok sem egyik, sem másik oldalán nem tartozik a hálás feladatok közé. De visszamatat ez a nyilatkozat magára ennek a nemzedéknek külföldi tanítómesterére, az önmagát a tudományosság korlátai közé mentő utóhumanizmus képviselőjére, Paulus Manutiusra, aki ugyanezekkel a szavakkal próbálja védelmezni több esetben is az egyedül való uralmában megrendített latinság ügyét.¹⁰ Nálunk a Mohácsot követő harmadik évtizedben ez a nemzedéki réteg veszi át, mintegy Oláh Miklós kezéből, a latinságnak még a katasztrófa előtti időből származó hagyományát s mint ilyen az 1530-as években megszólalt magyarító erasmistákkal szemben a politikai-egyházi restaurációs törekvéseknek irodalmi kíséretét adja.

Magának Dudithnak is egyik első munkája olaszból, tehát egy nemzeti nyelvből való átdolgozás. A Reginaldus Polus-életrajzra célzunk. „Latinis coloribus“ dolgozik — olvassuk az előszóban —, mert ezek „Italicis gratiores ac multo illustriores“.¹¹ Törekvései így láthatóan visszafordítanak egy, éppen az ő gyermekkorában megindult irodalmi folyamatot. Ebben az érezhető nyelvi reakcióban lehetetlen nem gondolnunk az öreg és mindenünnen támadott vagy magát támadottnak vélt Erasmusra, aki az 1520-as évektől kezdve már majdnem bizonyos elégtétellel veszi tudomásul, hogy némelyik művét vulgáris nyelvre is lefordítják, mert ezzel ellenfeleinek igaztalansága, rosszakarata széles körökben nyilvánvalóvá lesz.¹² Dudith még a legszemélyesebb támadtatás idején sem appellál az erőt és védelemt kínáló

⁸ J. Sambucus: De imitatione Ciceroniana dialogi tres. Paris, 1561.

⁹ U. o.

¹⁰ „... non, quaecunqve necessaria non sint, propterea spernanda esse omnia, atqve explodenda...“ Pauli Manutii Epistolarum Libri XII eiusdem Praefationes... Lipsiae, 1669. 697. l.

¹¹ Vita Reginaldi Poli... Venetiis, 1563. (Ajánlás.)

¹² Levele Kassai Joh. Antoninushoz. Desiderii Erasmi Rotrodami Epistolarum selectiores... Wratislaviae, 1752. 397. l. és levele Aemilius Brixianushoz. U. o. 558. l.

közvéleményre. Idegesen tiltakozik az ellen, hogy levelei, melyekben hitbéli álláspontját megjelöli, védekeznek és vitatkoznak, másnak, mint a címzettnek kezébe kerüljenek. Akkor, midőn megnősülésének híre már széltében elterjedt, még mindig ellene van, hogy a nőtlenség ellen írott véleményét terjesszék. Nem bánta meg — mondja —, amit írt, de ezek nem úgy vannak írva, hogy a tömegeknek valók volnának.¹³ Az egyéni szellem dolgai ezek: kicsiny, válogatott baráti kör, esetleg az országok sorsát intéző nagyok vannak hivatva arra, hogy ezeket a dolgokat megértsék és tudomásul vegyék. E nemzedék írói és emberi magatartásának lényegéhez tartozik, hogy ők az utolsók, akik még fenn tudják tartani az összeköttetést a szellemi érintkezés hagyományos formái alapján a legkülönbélebb vallási meggyőződést, tudományos érdeklődést képviselő emberekkel, bel- és külföldön egyaránt. Ők azok, kik az egymással való érintkezésben utolsónak ragaszkodnak — már a korellenesség gyakori hangsúlyaival — a „lenitas“, a „candor“, a „comitas“, az „amicitia“ szavak előbbi évtizedekben oly sok stílárius szenvedéllyel megtöltött tartalmához. „Szeliden és barátilag légy útbaigazítóni“ — írja Dudith Bèze-nek —, ő ahhoz van szokva, hogy a „charitas“-ban és a „mansuetudo“-ban legkitűnőbb emberekkel társalkodjék.¹⁴ A legszemélyesebb gyönyörűségért, „*privatim* ad voluptatem“¹⁵ keres levélbeli érintkezést messze lakó kiválóságokkal, mindazokkal, akiknek hangja, stílusa a legbiztosabb hitelesítője a vonzó és ama régi humanitást sugárzó belső életnek. „Ne gondolja őt senki olyan embertelennek — írja Károli Péternek —, hogy ő talán kerüli a barátkozást és érintkezést azokkal, akik a vallás kérdéseiben más véleményen vannak: minden jóakarottnak szabad útja von hczzá.“¹⁶ Írói kifejezés és személyes magatartás oly azonosítása ez, mely Erasmus legzavartalanabb napjaiban találta meg a maga mintaadó formáját.

Mindeme inkább visszapillantó, mintsem a jelen követelményei felé forduló hajlamok mellett Dudithon és társain is észrevehető a változás egynémely jele. Megmutatkozik ez a

¹³ Levél Simlerhez és Wolfhoz. Kiadva: *Socini Fausti Opera Omnia*... 1656. 531. l. V. ö. *Stieff*: Versuch einer Geschichte v. Leben und Glaubensmeinungen A. Dudith. Breslau, 1756. 70. l. (Idézett levélrészlet.)

¹⁴ Levél Bèzehez. *Socini Opera* 517. l.

¹⁵ Levél Abraham Canteliushoz. *Ecclesiae Iondino-Bataviae Archivum*... edidit J. H. Hessel. I. Cantabrigiae, 1887. 273. l.

¹⁶ *Socini Opera Omnia*. 532. l.

változás abban a módban, ahogyan az örökségül kapott irodalmi formákat tartalommal megtöltik. Sámbugynak huszonnégyéves korában, 1555-ben Páduában jelenik meg egyik műve, egy verseskötet.¹⁷ Az egyik, akinek ajánlja, kortársa, Istvánffy Miklós (a másik a fiatalon elhalt Bona György) s az ajánlásban nagy tisztelettel emlékezik meg Oláh Miklósról is. Az első vers neki is van ajánlva, a nagy pártfogónak, a tudományos és politikai tekintélynek. A második vers azonban már az „Ad Christum” címet viseli s nem más, mint könyörgés, hogy Krisztus legyen segítségére Magyarországnak. A harmadik vers „De conversione Pauli Oda” s a kegyelmes Istent dicsőíti. Mindez, valamint az egész kötet vallásos alaphangja, egyáltalán nem jogosít fel arra, hogy Sámbugyt vagy akár a hozzá közel álló kortársakat egyszerre hitben erősebbeknek és buzgóbbaknak jelentsük ki, mint az előttük járókat, kik éppen a pózis területén mutatták magukat a legpogányabbaknak: de az kétségtelen, hogy most a költő szükségét érzi annak, hogy ismét a vallás szókincsével és lírai attitűdjével egészítse ki a készen kapott irodalmi stílust és műformát. Nem is tehetünk fel róluk valami különösen erős, konzervatív és konfesszionálisan építő vallásos zélust. Egész életútjuk bizonyítja ezt. Semmi más ez, mint a már nehezebb levegőben felnövekedő ifjúság alkalmazkodása a környezethez, vállalása, egyelőre inkább szavakban, mint tettekben és életbizonyosságban, a megtérés-gondolatnak. A szavakban pogánykodó humanista költészet Sauljai térnek meg, stílusban, Pálokká. Van egy vers Sámbugy kötetében, mely a maga naiv formájában még pontosabb felvilágosítást adhat. A vers vége prózai fordításban így hangzik:

Minden elmúlik, csak a Múzsák dicsősége él,
Semmi sem állandó a földön...
De Pallas és a nagy férflak megmaradnak,
Ők nem járják a pusztulás útját...

Eddig a részig így írhatta volna meg akár Janus Pannonius, így írhatta volna meg minden utóda (amint írták is!), mindenki, akiben élt az eternizáló írás, az egyedül hallhatatlanná tevő költészet szerepmámora. A fiatal Sámbugy azonban itt nem áll meg. Még két sorral megtoldja a verset:

Sed magis alma fides at amor prodesse valebunt:
Gorgoneo semper quae potiora lacu.¹⁸

¹⁷ Poemata Quaedam Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii Patavii conscripta. Patavii, 1555.

¹⁸ Id. verskötet. (Varia esse dona e. vers.)

Az édes hit és szeretet az igazi maradandó haszon: ezek időállóbbak, mint a „Gorgoneus lacus“ a Pegasus patkója nyomán fakadt Hippócrene forrása! A megbillent versszerkezet a korhoz simuló gondolat elárulója.

Hasonló idomulást az időhöz, bár az írói kifejezésnek egészen más síkján, tapasztalhatunk Dudithnál is. Verseiből alig egy-kettő maradt meg, az ő irodalmi indulásának jeleit egy ugyanesak hagyományos formában, a történetírásban kereshetjük. Két műve ez, mindegyik fordítás. Az első Thucydides-kommentár, a másik tanulóévei nagy barátjának, Reginaldus Polus híborosnak az életrajza. Nincs még egy tanulmányi ág — mondja Dudith a Thucydides-kommentár Oláh Miklóshoz intézett ajánlásában —, mely az egyén számára („ad privatas res“) nagyobb dísszel és haszonnal járna, mint a történettel való foglalkozás. Ez a haszon az élet minden viszonylatára kiterjed, annál is inkább, mert az egyén kielégítésén kívül a közjót is szolgálja. Itt lehet megtanulni az élet helyes berendezésének módját, a közösség kormányzásának formáit és lehetőségeit. Jellemző azonban, hogy Dudith e másunnan is eléggé ismert elvek felsorolása közben mily következetes gyakorisággal kanyarodik vissza a történettel foglalkozás egyéni életet támogató és hatalmasító erejéhez. Aki nem ismeri a multat — veti közbe —, örökké gyermek marad, aki azonban a multismeretből fakadó tanulságokat „ad usum suum“ fordítja, csodálatos hatalom birtokosának érezheti magát. Ismeri a legnagyobb dolgok kezdetét, fejlődését, végeélját; az ilyen ember „nonne non medioerem sibi in omni genere sapientiam comparat?... nonne actiones hominum prospicit?“ És mindezt az egyéni és közösségi életet a legbelsőbb rúgókig megértő, átfogó bölcsességet minden fáradság, veszély és kellemetlenség nélkül, sőt a lehető legkellemesebb módon, „in otio sedentes“, olvasással, tanulmányozgatással szerezhetjük meg. Következőleg mindenkit felülmúlnak azok, akik a történelmet írják.¹⁹ Bár a fiatal Dudith itt erősen Oláh Miklós felé fordított arccal ír (a nagy pártfogó ugyanis ebben az időben Magyarország története megírásának tervével foglalkozott), mindent összevéve, nyilvánvaló, hogy a humanista történetírói fölény szavait ismétli meg. A történetíró adja meg a gyakorlati tanácsokat a cselekvés embereinek, de

¹⁹ Dionysii Halicarnassei... De Thueydidis Historia Judicium... Venetiis, 1560. (Ajánlás.)

nygyancsak ő gondoskodik a cselekvés embereinek írás által való megörökítéséről is. E hagyomány később sem sokat veszített erejéből, de Dudith másik történeti munkája a hagyomány aktuális és személyes célokhoz való simulását sejteti. Mint említettük, egy olasz írónak Reginaldus Polusról szóló paneirikus életrajzát ülteti át latin nyelvre. Az életrajz hőse diplomata-bíboros, aki főként a pápa és Angolország között felmerült egyházpolitikai kérdések megoldásában fáradozott. A közelmúlt embere, Dudithnak személyes barátja is és első-sorban az a művelt pap-típus, akire egyházi és világi fejedelmek bízzák rá ügyeik vitelét, egyszóval olyan, amilyenné maga Dudith is akar lenni. Új hérosz ez, a megingott egyház és a bizonytalan politikai élet megerősítője, kinek láttára „incredibilem imitandi voluptatem“ (Dudith szavai)²⁰ érezhet az ember. Renaissance-individualitás és szervezőerő, a dolgok lényegének fölényes ismerete és az egyházi-politikai építmény buzgó szolgálata teszi össze ezt az új hőst, aki méltóképen és az új idő követelményeinek is megfelelően áll a Mátyás királyok és az Attilák, a humanista történetírás nagy ábrázoltjai mellé.

Paulus Manutius egyik levelében ezt írja az akkoriban Páduában tanuló Dudithnak: „Látom, miben fáradozol. Az üres ékesszólást megveted és az ügyetlen szavú bölességet nem szereted: a kettőt össze akarod egymással kapcsolni.“²¹ Az etikai igényességgel magát kiegészítő, vagy legalább is a szó okozta botránkozást messze kerülni akaró humanizmus maga is hozzálátott, hogy egy újabb embernevelési eszményt tűzzön ki maga elé. Eppen Paulus Manutius idézett levelezése mutatja azt a tetemes változást, mely e tekintetben történt. Leveleinek nagy része nem a „laudatio“, az előbbi kor e leggyakoribb fajtájához tartozik. „Adhortatio“-k és „admonitio“-k ezek, az állás, a méltóság, a közösségi célokért vállalt feladat felelősség-terhének ismétlődő rajzai, felhívások a feladatérzés ébrentartására és a vállalkozásban való hűséges megállásra. Ezzel a délről terjedő, inkább katolikus értelmezésű, pedagogizáló humanizmussal egyidejűleg a protestantizmus is megkezdte az új típus, a „kegyes és művelt tevékenység“ emberének a megformálását.²² Mindkét

²⁰ Vita Reginaldi Poli... 1563. (Ajánlás.)

²¹ Id. Manutius-féle levélgyűjtemény 229. l.

²² E nevelési eszményt l. J. Maassen: Drama und Theater der Humanistenschulen in Deutschland. Augsburg, 1929. 31–32. l.

szárny kereste magában a műveltségben is az előzményt és e keresés eredménye az volt, hogy az egyoldalú és éppen erkölcsi tartalmában sokszor kifogásolt latinitás mellé a komolyabb görögség tanulmányozását helyezték. A korábbi humanizmus is foglalkozott görög tanulmányokkal, de ezeket úgy tekintette, mint újabb, egy fokkal magasabbra vivő lépcsőket a szellemi előkelőségben. „Ne dicsekedjék tudós voltával az, aki nem ismeri a görögséget“ — írja egyik versében a fiatal Sámbugy is.²³ Paulus Manutius azzal ajánlja tanítványát, Dudithot, egyik barátja figyelmébe, hogy pártfogoltja igen kiváló eredménnyel foglalkozott a bölcseséggel, „praesertim quae de Graecis fontibus hauritur“.²⁴ Ő biztatja a Thucydides-kommentár lefordítására is, maga Dudith pedig e mű előszavában különösen kiemeli, hogy a történetismeretben a görögök sokkal jelesebbek, mint a rómaiak. A század ötvenes éveiben észrevehető nálunk is egy kisebb görög hullám s ez egyképen eredhetett a Manutiusok régiebb, Melanchton újabb graecizmusából, valamint Erasmus közöttük folyó és őket át is ható hasonló törekvéseiből. Mindenesetre ez utóbbi volt az, aki a görög írókat legközelebb vitte a keresztyén erkölshöz, sőt magához az evangéliumi kinyilatkoztatáshoz is és így már önmagában is előkészítője volt az egyensúly megtalálásának. Bornemissza Péter Elektra-fordítása, Gyalui Torda Zsigmond Euripides Orestesének latinra való átültetése lehet számunkra ismertebb emlékeztetője a nálunk is jelentkező ethizáló görögségnek. Magának Torda Zsigmondnak a fordítása ez érdeklődésnek mintha mind a három említett tényezőjét mutatná. Melanchton kívánságára vállalkozik a fordításra, mint multbeli tekintélyre Erasmusra hivatkozik s a könnyű, amelyet használ, egy Aldus-kiadású kommentár.²⁵ Velenice és Wittenberg humanizmusa együtt formálja a szóban is erkölösebbé válni akaró nemzedéket. Bár az emberi magamutatásnak most is nem egyszer inkább csak takarója, mint leleplezője a leírt szó, innen kezdve lehetünk tanui az újlatin nyelv oly átalakulásának, mely jelentések eltolódásával, új szavak belépésével adja tudtunkra a szellem éghajlatváltozásait. A gazdag sokféleséget, a felszabadult ember végtelenbe

²³ Id. verskötet. (Graecae literae c. vers.)

²⁴ Id. Manutius-levelezés 212. l.

²⁵ Euripidis Orestes... edita Sigismondo Geloo Pannonio interprete... Basel, 1551. (Ajánlás.)

tágulását jelentő „studia humanitatis“ azon az úton van, hogy átadja helyét a szűkebb, de kétségtelen bizonyosságot ígérő, „sana doctrina“-nak, a hideg és haszontalan fényességű „elegantia“ a nehezkesebb járású, de tartalomban mélyülő „pulehritudo“-nak. A könyvkultúra nem régen még oly nagy mohósága is fékező erők hatása alá kerül:

Copia librorum non est spectanda magistri,
Sed potius quantum creverit arte puer,
Utile selectos paucosque videre magistros...
Et nocet auctorum et nocuit variatio crebra,
Ingeniumque turbat iudiciumque rude...²⁶

– mondja intő-óvó bölcsességgel Sámbugy verse. Nem hirdendő eszmény többé a világ küzdelmei előtt való okos félrehúzódság sem. Még 1540-ben Sadoletus Frangepán Ferenének azt ajánlja, hogy költözzék hozzá, mert ő olyan helyen lakik, hol a világ zavarai nem háborgathatják. Menedéket készített mindazok számára, kik „a bonis diliguntur“.²⁷ Az új költő más arc-képet rajzol a „vir bonus“-ról:

Vir bonus haud unquam refugit commune periculum
Curritur ardentem interdum sponte sub ignem:
Proque fide cupidus spiritus astra petit...²⁸

A sokat követelő időhöz idomult, kétségtelen célok felé irányított élet megvalósítása lett volna Dudith nemzedékének szavakban is rögzített feladata, a hitteljesen és művelten tevékenykedő ember számukra az olvasmányaikból kivont és írásaikban is hirdetett életeszmeny. Egy pillantás életük végére érezteti, hogy a kijelölt útnak együtemű tempóban való végigjárása egyikük számára sem volt könnyű feladat. Az egyik Bécsbe menti a maga okosan körülbástyázott tudományosságát, a másik beteg testének és elégedetlen lelkének legvégő nyugalmát Páduában találja meg, a harmadikat egy lengyel kisvárosig kergeti a politikai tevékenység, Dudith pedig Boroszlóban hal meg. Mestere, Paulus Manutius, egyik 1565-ben kelt levelében kiközösít barátai sorából egy nevén meg nem nevezett valamikori jóbarátot, mert ez elhagyta a katolikus egyházat.²⁹ Valószínűleg még nem Dudith rejlik e névtelen mögött, de ő is így járhatott. Élete tíz utolsó évének írásában egy szó buk-

²⁶ Id. verskötet. (Libri c. vers.)

²⁷ J. Sadoleti Epistolarum Libri... Coloniae Agrippinae, 1572.

²⁸ Id. verskötet. (Vir bonus c. vers.)

²⁹ Id. Manutius-levelezés 439. l.

kan fel többször, mely majd csak két évszázad múlva kezdi el a maga irodalmi pályafutását és amely leiratása pillanataiban egyformán messze lendít humanista együttlét-kultusztól és reformációs közösségi tevékenységtől. Ez a szó: a „solitudo“.

Pedig nyilvános élete valóban a közhasznú tevékenység jegyében kezdődik. Családi hagyományai is erre utalták. Oly családnak a tagja, mely a délről feláramló renaissance-műveltség sodrában jutott el az ország szívéig és ezzel a közéleti tevékenységig. Két tanulmányút is van mögötte s a másodikat már különösképen arra használta fel — főként jogot tanult —, hogy a világ dolgaiban eligazodhassék. Hamar kapott egyházi javadalmakat. Látszik, hogy itthon nagyra értékelik s a pálya nyitott a tanultság és a tettvágy előtt. 1562-ben, huszonkilencéves korában, másodmagával mint császári követ jelenik meg a tridentí reformzsinaton. Ekkor már egészen a politikai gyakorlat embereként jelenik meg előttünk. Az útról még verset ír ugyan Oláh Miklósnak a humanista költői póz minden jelével és regényes részletekben bővelkedő levelet a télvíz idején megtett út fáradalmairól és nehézségeiről, de ugyanakkor gondja van arra is, hogy Tridentbe kellően méltóságteljes külsőségek között vonuljanak be, hogy a levélben megesillogtassa saját találékonyságát és követtársát a levelet olvasó előtt egy kissé víz alá buktassa.³⁰ Az az öt beszéd is, melyet Tridentben mondott, kétségtelenné teszi, hogy a maga munkáját teljesen politikai értelemben fogta fel. Négy beszédében (az ötödik Miksa császár koronázását ünneplő dics-beszéd) voltaképpen csak két kérdés megoldását sürgeti. Az egyik, szerinte a pacifikálás egyetlen eszköze, a kehelyhasználat megengedése, a másik annak a szabadságnak a fenntartása, hogy a főpapoknak ne kelljen állandóan székhelyükön („residentia decreta“) lakniuk. A politikus Dudith elhitte, hogy külsőleges engedmények a lélek szükségleteit kielégíthetik s a humanista Dudith a vezető elme mozgási szabadságát látta veszélyeztetve az erkölesi és kormányzati gyeplőket szorosabbra fogni készülő egyházi megmozdulásban. A saját korával való ellentétbe kerülésnek itt van a kezdete. A hiten politikát ért és szabadságot hirdet a hatalom alá kerülés idején.

Négy tridentí beszéde alkalmas arra, hogy szerzőjük arca

³⁰ Hegedüs Istrán: D. életéhez. It. K. 1900. 474. l.

előtt egy pillanatra megállapodhassunk. Az első beszéd formás bemutatkozás, hódolat megbízói és a nagy elhatározásokra készülõ zsinat előtt. Nagy részét elfoglalja a magyar- és németországi egyházi-politikai helyzet rajza. A kép sötét, hogy Dudith annál ragyogóbbra festhesse a magyarság régi vallásosságát és a nyugat védelmében fáradó vitézségét.³¹ Csak a második beszédben áll elő konkrét javaslatával, tudniillik, hogy a zsinat tegyen engedelményeket. „Misericordiae nunc tempus est“³² — mondja, érzelmi hatásokra törekszik, akár midõn az elszakadni kívánó németséget szólítja fel a visszatérésre, akár saját hazájáról emlékezik. „De te vero, quid dicam, opibus olim virisque florens, infelix mea patria!“³³ Szó és forma egyaránt hatalmában van s az idõnkint felhullámzó lélek még pontosan elfér a humanista retorika fegyelmezõ kereteiben. Az utolsó két beszédben már erõtlenek ezek a keretek. Maga mondja, hogy „sane, nude et simpliciter atque aperte“ beszél s mintha latin-ságában, hangsúlyaiban és mondatainak vonalaiban ugyanaz a változás történnék meg, mint ami a XVI. századi magyar prózastíl naturalis erejét hozta magával. A kérdések, a felkiáltások halmozva üzik egymást, a stílus szinte csak egyetlen embert lát már maga előtt, akit a hûvösen formált szó nem tud meghatni, közel kell hozzá lépni s arcába kell kiáltani: „Miért adott az Isten nektek észet, miért áldott meg szemetek szép világával?“ („Cur deus vobis mentem dedit? cur pulcherrima vis oculorum possessione ditavit?) Únja a végnélküli vitákat és a dogmatikai disputációk e virágkorában azt a veszélyes kijelentést teszi, hogy mindezt utalják „ad scholas et otiosos doctores“, az iskolákba és a ráérõ tudósokhoz, mert itt most azonnal dönteni kell, az emberek a rögtõni igazságra éhesek, „omnis veritas hoc tempore est declaranda!“³⁴

Ezt a rögtõni és teljes igazságot azonban akkor már a *másik* oldalon állók kínálták. Dudith életrajzából ismeretes, hogy a zsinatot ott is kellett hagynia. Közvetlen feljebbvalói kegyét nem érintette tridenti szereplése. Amit ott képviselt, nem is állt nagyon ellentétben az itthoni politikai gondolkozással s bizonyára magán a zsinaton is sokan, elsõ helyen az északi orszá-

³¹ *Sámuelffy* id. kiad. 8. l.

³² U. o. 25. l.

³³ U. o. 24. l.

³⁴ U. o. 59. l.

gok kiküldöttei, lehettek vele azonos nézetben. Dinasztikus hűsége is egész életén át megingathatatlan volt. Hazatérése után pécsi püspök lett s újabb hivatalos megbízatást kapott. E megbízás már tisztán világi természetű volt: a lengyel király és felesége, Miksa császár nővére, közötti ellenségeskedés likvidálása. Később a császár állandó lengyelországi követévé nevezte ki. 1567-ben megnősült és kilépett egyházból. Regényes élete több mint tíz elkövetkező esztendejének színhelye most már Krakkó.

Házasságkötésével és az egyházból való kilépéssel fordítja maga felé a protestantizmus figyelmét. Bármelyik ág számára nagy nyereség lett volna a művelt, a császár bizalmát élvező pécsi püspök nyílt színvallása. Magában Dudithban is végbenment az a változás, mely a régibb humanizmusnak antik világnézetet és keresztyén kinyilatkoztatást egygyémósó, mondjuk, éppen erasmikus irányától lassanként elválasztotta és a dogmatikai szilárdulás útján járó protestantizmushoz közelítette. A pogány írók szerinte sem adnak felvilágosítást a vallás dolgairól, ő is azt vallja, hogy a vallás eddigi életében sok az emberi hozzátevés s a pápaság intézményében egyáltalán nem látja azt az egységesítő és összetartó erőt, mely a Lutherrel még szembenálló humanistákat a régi egyház mellett megtartotta. A vélemények egységének biztosítékát nem intézményben vagy az intézmény valamely legfőbb személyében találja meg, hanem a bibliában. Pozitív igazságra való szomjazása, melyet előbb említett tridenti beszédében szinte önmagából vetített ki Európa népeire ugyancsak protestáns élmény.³⁵ Th. Bèze és Károli Péter joggal remélhette, hogy a volt pécsi püspök egyik erőssége lesz a megreformált egyháznak.

Tudva van, hogy a protestantizmus egyik tételes ágához sem csatlakozott, igazában még a legszélsőbb formához, az akkor szintén egyházzá szerveződő antitrinitarizmushoz sem. Emberei-nek, Socinusnak, Blandratának, Dávid Ferencnek mintegy szellemi minőségét, a sajátjával azonosnak tetsző racionalizmusát csodálja, de mihelyt arról van szó, hogy tételeik fogalmilag megszilárdíttassanak, ellentáll, kitér vagy vitatkozik. Hitbéli álláspontjának megállapítása nem feladatunk, bennünket szellem-

³⁵ A. Dudithii Excusatio ad Maximilianum II. *Reuter*-szövegkiad. Offenbach, 1610. 35–41. l. — Dudithii Demonstratio matrimonium... permisum esse. U. o. 52. l. — *Steff* id. m. 172. l. — Levél Bèze-hez. *Socini Op. omn.* 515., 518., 524. l. Levél Károli Péterhez. U. o. 532. l.

alkatának néhány olyan eleme érdekel, mely éppen irodalmi műveltségének eredménye.

„Desine eum vulgo sentire“ — írja Th. Bèzenek³⁶ legerősebb vitái idején. Szellemének ez az elhárító mozzanata, a nála teljes valósággá vált humanista életforma, eleve lehetetlenné tette, hogy a vallás ügyében bármelyik terjeszkedni kívánó egyház reá számíthasson. Akkor, amidőn tömegek megnyeréséről van szó, ez a magatartás hasznavehetetlen. Nem gőg ez, amint a korábbi humanisták untalanul emlegetett elkülönülése sem intézhető el ezzel a könnyű szóval, hanem valami összeegyeztethetetlen kétféleségnek a tudata. Távol van tőle Erasmus minden profánsága és előkelő közömbössége, az istenélményhez való ragaszkodása kétségtelen, de az ő vallása, helyesebben az ő egyháza éppúgy két ellemből áll, mint maga az egész műveltségi élet. A tömeg számára biztosítani kell egyértelmű, lapidáris igazságokat, az árnyalatok megbeszélése, az ellentétek elsimítása azonban kizárólagosan az előkelő szellemek dolga. Az ő kezükben ott van a különbözőségeket egy szintre emelő, kétségtelen tartalmú szó, magatartásukban pedig a műveltségbiztosította megértés, a „mansuetudo“, a „moderatio“ és a „placabilitas“.

Elvlasztotta a protestantizmustól történetiszemlélete is. A reformációs műveltségi területen a század második felére már egyetemessé válik az a valószínűleg Zwinglitől kiindult vélemény, mely a „renascentes litterare“ és a hitbeli reformáció kezdő dátumait az utóbbiiban egyesítette és a XVI. században még élő megújhodástudat sajátos, egyidőben vallásos és profán színét biztosította. Az új világosság, a „nova lux“ így már csak a Luther utáni időkre vonatkozott s a „sötétség“, a „tévelygés“ kora az ő idejéig hosszabbodott meg.³⁷ Dudith éppen az Isten állandó világbeli munkálkodásának meggyőződéséből kiindulva tagadja ezt. „Hogy mondhatják azt — kérdi —, hogy az egyszer kigyult evangéliumi világosság valamikor kialudt s az emberek a legsűrűbb sötétségbe vettek s aztán valaki jött és ezt a rít ködöt az emberek szeméről elfújta? Hát ez a világosság megszakított életű, néha megmutatja magát, néha megtűnik a szem elől? Miféle játéka volna ez Istennek?“³⁸ Ugyanúgy

³⁶ U. o. 521. 1.

³⁷ *Petrus Lascovius* (Laskai Csókás): *De Homine Magno*... Wittenberg, 1585. (Ajánlás.)

³⁸ Levél Bèze-hez. Id. Socinus-kiad. 517. 1.

szembeszáll a század zord bűn-élményével és haragvó Istenének fogalmával. Itt történeti tanulmányainak relativizmusra nevelő ereje munkál benne. „Melyik kor — kiált fel mindig inkább kérdező, mint feleletet adó szelleme —, mely nemzet, melyik nép volt valaha is bűn nélkül való? Hiszen akkor mindig csak haragvó és soha meg nem békélt Isten (semper iratum nunquam placatum Deum) kell magunknak elgondolnunk!”³⁹ Az ő Istene, ha megérezzük a jelző akkori teljes jelentését: „Deus humanus“. A humanista „homo divinus“ következetes kiegészítése.

Ennek a közösség legnagyobb gondjaitól és gondolkodási módszereitől elkülönülő szellemnek már csak egy kifejezési formája van: a levél. Utolsó nagyobb művét (az üstökösök jelentőségéről) is levélalakban, a legnagyobb szellemek irodalmi szentesítésű formájában írja. Levélben védelmezi hitbéli álláspontjának összetevő elemeit Th. Bèze, Károli Péter, Wolf és mások előtt. A szép semmitmondás, a bókoló elegancia zárt műfaja volt valaha a levél, most pedig mértéktelenül megdagadt értekezés, vitairat, mely érvek és cáfolatok alaktalan tömegét cipeli és a gondolat sebhelyeit mutogatja. De a vitatkozó levél Dudithnak nemcsak utolsó irodalmi formája, hanem tér, melyen szemében az örökölt irodalmi műveltség végérvényesen csatát is veszít. Itt derül ki, hogy a büszke latinság szókinése elégtelen s a dogmaszervezés egy újabb stíláris skolasztika szörnyszavait kényszeríti rá a gondolkodó elmére.⁴⁰ A megreformált szó, mely valamikor egymástól messze levő főket képesített össze a legteljesebb egyértelműségben, csak arra jó, hogy még áthidalhatatlanabbakká tegye a mélységeket. Emberséges szó és embertelen tett harcában az előbbi hatástalan fegyver.

Eletének utolsó szakaszáról kevés a mondanivalónk. Báthory István lengyel királlyá választásával el kell hagynia menedéket adó második hazáját. Pádúai tanulmányaiban riválisa és dinasztikus politikájának ellenfele került a trónra, hiszen Dudith a trónbetöltés zavaraiban azon fáradozott, hogy a Habsburg-ház nyerje el a lengyel királyságot. Birtokán, Paskowban, való rövid tartózkodása után Boroszlóban telepedik le. Még paskowi magányában írja meg ez évek legnagyobb munkáját, a

³⁹ De cometarum significatione... Basel, 1579. 39. l.

⁴⁰ „... communicatio idiomatum, circuminectio, identitas, relatio, consubstantialitas et sexcenta alia hoc genus verborum... ex humanis ratiocinationibus deprompta...“ D. levele J. Lasicius lengyel lovaghoz. Id. Socinus kiad. 510. l.

„De cometarum significatione“ címűt és ez egyúttal utolsó kiállása a vulgáris vélekedések, ez esetben az asztrológikus babonáság ellen. E műve megnyitja előtte az utat a kétségtelen igazság ama végső reménysége felé, mellyel a matematika és a természettudomány kecsegteti. Azt reméli, hogy itt nem kell találkoznia Isten tanácsosaival, akik felfűtt képpel, „inflatis buccis“, mintha a triposzon ülnének, úgy jósolgatnak. Költők és történetírók sem eszményei többé. Ők „non ex veritate, aut animi sui sententia“ írnak, hanem „ex vulgi atque imperitae multitudinis opinione, populatirer“.⁴¹ Bár szórványos levélbeli érintkezései Johannes Brutuson át Magyarorszáig, így például a Báthoryak tanácsosaig, Gyulai Pálig és a körülötte levő művelt világiakig is lenyúlnak,⁴² egyre szűkebbre szorítja azt a kört, melyben élete és szelleme mozoghat. Főleg orvosokkal, természettudósokkal levelez,⁴³ házáat alig hagyja el, városának még utcáit sem igen ismeri, az írás teher számára, „malo legere“ — írja —,⁴⁴ inkább csak olvas. A családjában előforduló betegségek alkalmat adnak nek, hogy orvosbarátaival orvosságok hatását, érdekes eseteket, az emberi test titkait megbeszélhesse. Ismeretükre büszke, új barátaival együtt vallja, hogy mindenben a természetet kell utánozni, „naturam, ut dominam et magistram, in omnibus imitari studiose oportet“.⁴⁵ A humanizmus életformáló szava, az „imitatio“ ennél nagyobb utat már nem tehetett meg. „Humanitas mea nimia“ — mint egyszer jellemzően írta magáról⁴⁶ — addig a pontig vitte, hol ennek a humanitásnak már csak egy tárgya van, a műveltségétől megszabadított „homo“, a testi ember.

Szellemének útja a XVI. századi több változatú utóhumanizmusnak egyik alakulási módját jelöli meg.

⁴¹ De cometarum significatione. 22. l.

⁴² *Gárdonyi Albert*: Abafáji Gyulai Pál. Századok, 1906. 894. l.

⁴³ E levelei kiadva: *Scholz*: Epistolae medicinales et chym. c. és *H. Hessel* id. gyűjteményében.

⁴⁴ *Scholz*: Epist. medic. 24. l.

⁴⁵ U. o. 313. l.

⁴⁶ Idézi *Stieff* i. m. 171. l.